

Solmaz Əhmədova
ADU

MƏDƏNİYYƏTİN LİNQVOSOSIAL İSTİQAMƏTDƏ İNKİŞAFI

Açar sözlər: mədəniyyət, dil, cəmiyyət

Keywords: culture, society, language

Ключевые слова: культура, язык, общество

Mədəniyyətin inkişaf təliminin işlənməsində ingilis filosofu və sosioloqu H.Spenserin böyük rolu olmuşdur. O, öz nəzəriyyəsində cəmiyyətin inkişaf probleminin təhlilinə xüsusi yer ayırmışdır. Zəngin etnoqrafik materiala istinad edən həmin nəzəriyyə onun "Sosiologiyanın əsasları" adlı elmi əsərində ifadə olunmuşdur.

O, bütün yer kürəsində vəhşi və sivilizasiyalı tayfaların təmsil olunduğu cəmiyyətin müxtəlif forma və pillələrinin müvafiq formalı inkişafının əleyhinə idi. H.Spenser cəmiyyət və ona uyğun müxtəlif mədəniyyət tiplərini orqanizmdən yüksəkdə duran bir keyfiyyət kimi dərk etmişdir. Cəmiyyət və mədəniyyət xarici və daxili amillərin (fərdin fiziki təbiəti, irqi və təbəqələrinə differensiasiyası, psixi keyfiyyətlərin müxtəlifliyi) təsiri altında inkişaf edir. O (Spenser) geri qalmış mədəniyyətin fiziki, əqli və əxlaqi cəhətdən inkişaf etməmiş insanlar tərəfindən yaradılması fərzini söyləmişdir. H.Spenser mədəniyyətin tarixi inkişaf prosesini təhlil edərkən onu iki hissəyə ayırır: differensiasiya və inteqrasiya. Onun fikrincə, mədəniyyətin inkişafı cəmiyyətin inteqrasiyasına yönəlmiş yolla gedir [1].

Fransız diplomatı A.Qobin mədəniyyətlərin tarixi müqəddəratının müxtəlifliyinin səbəb və mənbəyini hər hansı ölkənin etnik birliyini təşkil edən insanların irqi xüsusiyyətlərində görmüşdür.

Demək, o sadə və yüksək səviyyəli mədəniyyətlərin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin inkişaf mənbəyini müxtəlif xalqları təmsil edən insanların xarici görünüşündə görür. A.Qobin poligenezmin tərəfdarı idi. Onun fikrincə, hər bir irq öz mədəniyyətini yaratmışdır. O belə hesab edir ki, aşağı irqə-qara, bir qədər inkişaf etmiş irqə-sarı, mükəmməl mədəniyyət yaratmaq və inkişaf etdirmək qabiliyyətinə malik olan irqə-ağ sivilizasiyaları aid etmək olar [2].

Ona görə, Hind-avropa dillərində danışan xalqlar ali irqə daxildir, mədəni sivilizasiyaların inkişafını (hind, misir, assuriya, yunan, çin, roma, alman, meksika, peru) nəzərdən keçirən A.Qobin bəşəriyyətin gələcəyini pessimist ruhda görür, belə ki, hər yerdə yeni mədəniyyət tiplərinin yaradılması ağ irqin digər irqlərlə qarışmasına, bu da ağ irqin təmizliyinin və enerji impulsunun itirilməsinə səbəb olur. Q.Qard mədəniyyət dəyişikliklərini dil, onun mənşəyi, inkişafı, linqvistik ixtisarlara əsasında təhlil edir [3, s.9-11].

Kulturoloji konsepsiya kimi "Xalq psixologiyası" XX əsr mədəniyyətinin tədqiqində az rol oynamamışdır. Mədəniyyətin "şəxsiyyət və mədəniyyət" aspektindən öyrənilməsində H.Ştayntal və V.Vundtun təlimi böyük rol oynayır. Avstriyalı psixiatr həkim Z.Freyd "Totem və tabu" adlı kitabında özünün elmi baxışlarını izah edərək belə nəticəyə gəlir ki, insanın uşaqlıq dövrü bəşər mədəniyyətinin təşəkkülü prosesinin keçdiyi eyni inkişaf mərhələsindən keçir. O mədəniyyətin cəmiyyətdə nevroz xəstəliyi əmələ gətirməsini qeyd edir [4]. Nəzəri fikirdə yaranan

strukturalizmin məqsədi cəmiyyət və mədəniyyətin bütün səviyyələrində - ədəbiyyatda, dilçilikdə, fəlsəfə və psixologiyada meydana çıxan dərin universal strukturların aydınlaşdırılmasından ibarətdir. Linqvistik cərəyan kimi təşəkkül tapmış strukturalizm İsveçrə dilçisi F.de Sössürün konsepsiyasıdır. Bu cərəyan XX əsr fəlsəfi dilçilik metodologiyasına çox böyük təsir edən ideya və nəzəriyyələr toplusunu formalaşdırmışdır.

Fransız mütəfəkkiri M.Fuko dili sosial institut adlandırır. Polyak alimi B.Malinovski də H.Spenser kimi mədəniyyət konsepsiyasının təməlini bioloji tələbatlar üzərində görür (yemək, geymək, mənzil, həyat şəraiti və s.) İnsan yeyir, geyir, gəzir və tələbatını ödəmək üçün mühitini dəyişir, yəni, təbii mühitdə süni mühit yaradır.

Amerika politoloqu S.Xantinqton qeyd edir ki, müasir dünyada mədəniyyətin inkişafında fundamentalizm, (yəni keçmiş ənənələrə, qaydalara dönüş) əsas rol oynayır.

S.Xantinqton inkişaf etmiş Qərb və Avropa ölkələrinin industrial mədəniyyət ekspansiyasına cavab olaraq islam oriyentasiyalı ölkələrin mədəni və mənəvi dəyərlərə qayıdışını yüksək qiymətləndirir [5].

Mədəniyyətin inkişafının ən əsas göstəricilərindən biri kitab nəşri və cəmiyyətin kitabına olan tələbatıdır. Bu baxımdan XX əsr böyük rol oynayır. Mədəniyyətin inkişaf tarixində ideologiyaların rolu inkaredilməzdir. Uzun illər sosialist ictimai-iqtisadi münasibətlərinin formalaşdığı ölkələrdə yaşayan insanlar təfəkkür tərzini qısa zamanda dəyişə bilməz. Kapitalist ölkələrinə xas olan ideya – siyasi baxışları və mədəniyyəti qəbul etmək üçün biliklər toplusu olmalıdır, sonra bu reallıqdan çıxış etmək olar.

İctimai inkişafın əsas amillərindən biri olan mədəniyyət tarixən böyük imperiyalar hüduvunda yaranmışdır, nəzərə alsaq ki, Şimali Azərbaycan ərazisi XIX əsrin əvvəllərində Rusiyaya qatılmış və xalqımız böyük bir imperiya daxilində gədən ictimai-siyasi mədəni proseslərə qoşulmuşdu, o zaman deyə bilərik ki, indi Şərqdə, islam dünyasında Azərbaycanın elmi-mədəni və ideoloji baxımdan qabaqcıl mövqelərə malik olmasının əsas amilərindən bəlkə də birincisi budur.

Qərb və Avropa dövlətlərinə inteqrasiya transfer olunan liberal qaydalarla deyil, iqtisadiyyat və sosial şüurla şərtlənir.

Müasir dövrdə Qərbdə ən çox yayılmış mövqe cəmiyyətin dillə əlaqələndirilməsidir. Mənəvi mədəniyyətin əsasında dayanan dil amili təbiidir, çünki dil milli-mənəvi dəyərlərin, adət-ənənələrin və əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısıdır, cəmiyyətin üzvi atributudur. Universal arsenal olan dil həm də sosial institutdur.

Mədəniyyətin birbaşa inkişafı linqvo-sosial amillərlə bağlıdır.

Bu problemlərin mərkəzində dil-siyasət, dil-mədəniyyət, dil-cəmiyyət məsələləri dayanır.

Hər hansı bir millətin, dövlətin vahid dil statusu qazanması çoxmədəniyyət-liliyə zərbə vura bilər. Dünya mədəniyyəti adı altında təqdim olunan ümumbəşəri mədəniyyət əslində müxtəlif millətlərin mədəni və mənəvi dəyərlərinin toplusudur [6, s.18].

Müasir dünya mədəniyyətinin formalaşmasında dini görüşlərə əsaslanan fundamentalizm böyük rol oynayıb, belə ki, Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin sənaye mədəniyyəti ekspansiyasına reaksiya kimi ənənəvi - mədəni dəyərlərə qayıdışın əhəmiyyəti vacibdir. Bu vəziyyət Şərq ölkələrini əhatə edir. Müxtəlif mədə-

niyyətlərə malik xalqlar köklərinə, ənənələrinə, milli xüsusiyyətlərinə aid cəhətləri öz dillərində əks etdirirlər. Dilin mədəniyyətə, mədəniyyətin də dilə təsiri əsasında kollektiv biliyin, şüurun mental vahidi olan konsept anlayışı dayanır və beləliklə, mədəniyyətin inkişafında dil amilinin rolu inkaredilməzdir.

Mental vahidlər dünyanın dil xəritəsini təşkil edir. Müxtəlif xalqlarda müxtəlif konseptlər mövcuddur.

Hər bir konsept xalqın mədəniyyəti ilə bağlıdır.

E.Sepir qeyd edir ki, nə qədər fərd varsa, o qədər də mədəniyyət mövcuddur [7, s. 75-77].

Hər bir mədəniyyət dildə öz əksini tapır. Müasir dünyada mədəniyyətlərəarası ünsiyyət özünəməxsus və geniş inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Mədəniyyət cəmiyyət tərəfindən yaradılmış və cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən maddi və mənəvi dəyərlərin toplusudur.

Ünsiyyət prosesində müxtəlif mədəniyyət daşıyıcılarının eyni dildə danışarkən bir-birlərini anlamaması aləmi bilmədikləri, fon biliklərinin olmaması və mədəniyyət realiləri haqqında məlumatların azlığı ilə bağlıdır. Məs: İtaliyada nəqliyyatda bir qadına yer vermək təhqirdir, yəni mən qocalmışam? - anlamına gəlir, Azərbaycanda isə bu mədəniyyət əlamətidir.

Mədəniyyətlərəarası ünsiyyət həmişə dinamik inkişafdadır. Bu ünsiyyəti yaratmaq üçün fərdlər müxtəlif mədəniyyətlər arasında reallaşan ünsiyyət zamanı əldə olunan təcrübələri, uğurları zənginləşdirməli, situasiyalar zamanı müşahidə etdikləri halları müəyyənləşdirməlidirlər. Ümumiyyətlə, mədəniyyətlərəarası ünsiyyət sərəştəsinə malik olmaq üçün bir model müəyyənləşdirməlidirlər. Bu zaman şüurlu biliklər-mədəni faktorlar böyük rol oynayır.

Hər bir mühitin öz mədəniyyəti olur, müxtəlif konseptlər mədəniyyətdən mədəniyyətə dəyişir, fərqlənir, bir mədəniyyətdə müzakirə obyektinə bəzi mövzular digər mədəniyyət üçün tabu ola bilər.

Ünsiyyət bacarığı zamanı dil və digər ünsiyyət vasitələrinin əhəmiyyəti böyükdür. Hər hansı bir şəxs xarici dildə danışarkən öz nitqində linqvistik normalara düzgün riayət etməlidir, bəzən öz fikrini həmsöhbətinə ifadə edə bilmir, bu zaman digər ünsiyyət vasitələrinin rolu inkaredilməzdir. Ünsiyyət mühitində sosial-praqmatik sferanın da rolu böyükdür, belə ki, bu mühit müxtəlif xarakterdə ola bilər, hər hansı bir konfransı, ziddiyyəti, rəsmi görüşü əhatə edir. Sosioloqlar mədəniyyətlərəarası ünsiyyətin yaranması üçün dərkətmənin, biliklərin, bacarıqların vacib olduğunu vurğulayırlar. Hər bir insanın şəraitinə və mühitinə görə fərqli dünyagörüşü və düşüncəsi olur, dilini öyrəndiyimiz xalqın, ölkənin tarixi, incəsənəti, ədəbiyyatı, məişəti, ümumən mədəniyyəti öyrənilməlidir. Bacarıq isə dərkətmə, biliklər və fərdin şəxsi təcrübəsinin, fərdi şüurunun vəhdətindən ibarətdir. Bacarıq fərdin oxuduğu kitablar, baxdığı filmlər, eşitdiyi fikirlər və s. kimi xalqın mədəniyyətini əks etdirən göstəricilərə yiyələnməklə meydana çıxır [8, s.120-122].

Hazırda ingilis dili dünyaya meydan oxuyur və dünyanın hər bir ölkəsinə inteqrasiya edir. Bu dilin global auditoriya toplanması mədəniyyətin inkişafına da təsir edir. Beləliklə, dünyada global mədəniyyət formalaşır ki, bu da xalqın öz milli-mənəvi dəyərlərindən, adət-ənənələrindən ayrılmasına gətirib çıxara bilər [7, s.23].

Sosioloqların fikrinə görə, dil imperalizmi mədəni hökmranlıq deməkdir və dili dünya üzrə hökmran edən başlıca amil hər növ güc mənbəyidir. Məs: ingilis dilinin dünyaya hökmran olmasının əsas səbəbi gücdür [10, s.17].

Təbii ki, burada din amilinin də rolu danılmazdır. Bir filmdə deyilir: “Dünya silah, para və din üzərində yönətilir”. Dünya çoxmədəniyyətlilikdən monomədəniyyətə dönüş edir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək istərdik ki, linqvistik xüsusiyyətlər, bütün davranışlar, dil normalarına riayət, etiket ənənələri, mədəni göstəricilər, mədəniyyətin linqvososial istiqamətdə inkişafının başlıca xüsusiyyətləridir.

İnsan cəmiyyətinin sosial və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlər toplusu, hər hansı təbəqənin nailiyyətləri, fərdin inkişaf səviyyəsi, elmi, bilikli olmaq mədəniyyətə xidmət edir.

Ümumiyyətlə, mədəniyyət insanların ictimai əmək prosesində yaratmış olduğu maddi sərvətlər və mənəvi nemətlərin məcmusudur. Mədəniyyət termininə bəzən svilizasiya sözünü sinonim kimi işlədirlər. Tarixi kateqoriya olan mədəniyyət cəmiyyət həyatında generator funksiyasını yerinə yetirir. Dil mədəniyyəti də bu baxımdan tarixidir. Dil mədəniyyətinin yollarını izlərkən baş verən dəyişikliklər linqvistik cəhətdən qiymətləndirilməlidir [9].

Mədəniyyət dəyişikliklərini dil (onun mənşəyi, təkamülü, linqvistik ixtiralar) din (onun animizmdən dünya dinlərinə qədər inkişafı) və hisslər (məhəbbət və nifrət) əsasında təhlil edən sosioloqlar, dilçilər, filosoflar cəlbədicə və uzaqlaşdırıcı hisslərin rolunu izah etmişlər və həmin hissləri dostluq və düşmənçilik kimi dərk etmişlər. Bu baxımdan da onlar qan düşmənçiliyi və milli ədavət kimi adətlərin tədqiqinə dair müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Ədəbiyyat

1. Spenser H. Sosiologiyanın əsasları. Maarif 1874-1896.
2. Qobin A. İnsan irqlərinin qeyri-bərabərliyi haqqında təcrübə. Maarif 1853
3. “Avropada müasir kulturaoloji proseslər” metodik vəsait. Bakı: 2011
4. Фрейд З. Тотем и табу М, 1915.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, Полис: 1994, № 1.
6. Hacıyeva T.İ. Qloballaşmanın dilə təsirinin linqvopolitoloji problemlər 10.02.19. filologiya üzrə elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün avtoreferat. Bakı: 2008.
7. Маслов В.А. Лингвокультурология, Учебное пособие, Москва: 2001.
8. Dil və ədəbiyyat. № 4.ADU. Bakı: 2013.
9. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: 1979. səh. 23. Maarif nəşr.
10. Qurbanov A. Dil mədəniyyəti “Kommunist” qəzeti. 20 dekabr 1984.

Summary

Development of culture in sociolinguistic direction.

The paper is dealing with the sociolinguistic aspects of culture. The role of language in society is under special focus in the work.

Резюме

Развитие культуры в лингвосоциальном русле.

Статья посвящена исследованию развития лингвосоциального аспекта культуры. В исследовании анализируется роль языка в обществе.